

De iconografie van Lanseloet van Denemerken

door

J. GOOSSENS

Van de vier bekende abele spelen is blijkbaar Lanseloet van Denemerken veel populairder geweest dan de drie andere. Esmoreit, Gloriant en het Spel vanden winter ende vanden somer zijn slechts via het Hulthemse handschrift tot ons gekomen, terwijl van Lanseloet naast de Hulthemse versie niet minder dan zeven incunabels en postincunabels bekend zijn, twee uit Gouda, twee uit Antwerpen en drie uit Keulen. Deze zeven drukken zijn met houtsneden geïllustreerd. De thematiek van die houtsneden en hun afhankelijkheidsverhouding vormt het onderwerp van deze lezing.

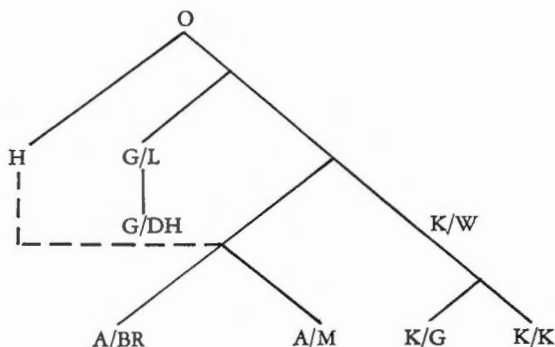
Vooraf is het echter nodig, de verhouding van de drukken te bepalen zoals die uit een vergelijkend testkritisch onderzoek gebleken is. De twee Goudse drukken noemen we G/L en G/DH. G betekent hier Gouda, L Lübeck en DH Den Haag. G/L is de oudste bekende Nederlandse druk, die tussen 1486 en 1492 bij Govert van Ghemen in Gouda van de pers kwam. Hij was in één exemplaar bewaard, dat zich in de Stadsbibliotheek van Lübeck bevond. Dit is tijdens de tweede wereldoorlog verloren gegaan, maar gelukkig is er in 1902 bij M. Nijhoff een facsimile-uitgave van verschenen. G/DH is een fragment van een jongere Goudse druk, vermoedelijk eveneens van Govert van Ghemen. Het bestaat uit een enkel blad, met op de rectozijde een houtsnede, op de versozijde 28 verzen tekst. Het geheel is op een aantal afwijkingen in de spelling na identiek met blad 9 in G/L. Het fragment G/DH wordt in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag bewaard. Zoals uit het stemma blijkt, neem ik aan dat G/DH direkt op G/L teruggaat.

A/BR bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Het is een boekje dat men als een bibliografisch curiosum mag beschouwen. Het bevat fragmenten van twee exemplaren van een druk die in 1508 bij Adriaen van Berghen in Antwerpen van de pers kwam. De fragmenten van het tweede exemplaar bevatten echter tekstgedeelten die op enkele letters na al volledig in het eerste voorkomen, zodat zij elkaar niet aanvullen. A/BR heeft 293 verzen, minder dan 1/3 van het totaal dat in de volledige gedrukte versies is bewaard. A/M is een ongedateerde druk van

Willem Vorsterman uit Antwerpen, die omstreeks 1518 moet zijn verschenen. Hij is in één exemplaar bewaard, dat zich in de Bayerische Staatsbibliotheek in München bevindt. Op grond van tekstkritische argumenten kan men zeggen dat A/BR en A/M op eenzelfde, verloren druk teruggaan.

LANSELOET VAN DENEMERKEN

Stemma van de overlevering voor 1520

H = Hulthemse handschrift. KB Brussel 15.589 - 623.

G/L = Govert van Ghemen, Gouda 1486-1492. Exemplaar Bibliothek der Hansestadt Lübeck Phil. germ. 8° 3105 verloren. Facsimile-druk M. Nijhoff, Den Haag 1902.

G/DH = Vermoedelijk Govert van Ghemen, Gouda, iets jonger dan G/L. Fragment (één blad) van een exemplaar KB Den Haag 151 D 11.

A/BR = Adriaen van Berghen, Antwerpen 1508. Fragmenten van twee exemplaren KB Brussel A 1521.

A/M = Willem Vorsterman, Antwerpen omstreeks 1518. Exemplaar Bayerische Staatsbibliotheek München Rar. 990.

K/W = Johannes Koelhoff de Jongere, Keulen 1499-1500. Exemplaar Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel Lo 3042.

K/G = Heinrich von Neuss, Keulen, vermoedelijk 1508. Exemplaar Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen 80 poet. Germ. II, 1316.

K/K = Heinrich von Neuss, Keulen, omstreeks 1515. Exemplaar Universitäts- und Stadtbibliothek Keulen Rh. S e/30 (Ink.).

De drie drukken K zijn in Keulen ontstaan, K/W in de drukkerij van Johannes Koelhoff de Jongere, en wel – op grond van een straks toe te lichten argument – in 1499 of 1500. Van deze druk is één exemplaar bewaard, dat zich in de Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel bevindt. Het is niet helemaal volledig: er ontbreekt één blad. K/G moet op grond van later toe te lichten argumenten uit de drukkerij van de Keulse drukker Heinrich von Neuss stammen, waarschijnlijk uit het jaar 1508. Het enige bewaarde exemplaar van K/G bevindt zich in de Niedersächsische

Staats- und Universitätsbibliothek in Göttingen. K/K tenslotte moet eveneens uit de drukkerij van Heinrich von Neuss stammen. Hij is jonger dan K/G. Het enige bewaarde exemplaar bevindt zich in de Universitäts- und Stadtbibliothek te Keulen. Er bestaat een oude uitgave van, door P. Norrenberg, uit 1873. Op grond van tekstkritische argumenten kan men aanemen dat K/G en K/K via een verloren druk teruggaan op K/W. Deze en de verloren voorgangers van A/BR en A/M, die we *A kunnen noemen, gaan samen terug op een verloren druk, die men als *A-K kan karakteriseren. Er bestaat een verbinding van al deze drukken met de Goudse tak van de overlevering via een verloren zeer oude incunabel, waarop zowel G/L als *A-K teruggaan.

De tekst van het Hulthemse handschrift (H) wijkt in tal van opzichten van die van de drukken af. Zo heeft H een proloog, die in alle drukken ontbreekt. Toch zijn er tekstkritische argumenten om aan te nemen dat de drukker van *A naast een oudere druk ook een handschrift of een verloren druk uit de overleveringsstreng H heeft gebruikt. Op al deze tekstkritische elementen kan ik hier niet ingaan, ik ga er integendeel van uit dat het stemma als een vaststaand gegeven bij het onderzoek van de iconografie kan fungeren¹. Talrijke elementen ervan zullen overigens bij het vergelijkend onderzoek van de houtsneden bevestigd worden.

Alvorens daartoe over te gaan moet ik nog een woord over de taal van de drukken zeggen. De Goudse en Antwerpse teksten kunnen als laat Middelnederlands gekarakteriseerd worden. De Goudse hebben enkele Hollandse, de Antwerpse enkele Brabantse dialectkenmerken, maar in beide is de regionale kleur al zeer sterk afgesleten. Van de Keulse drukken is K/W een eigenaardig mengelmoes van Middelnederlandse en de rond 1500 in Keulen nog gebruikte Ripuarische schrijftaal, die enkele decennia later door een meer algemene Hoogduitse drukkerstaal uit zuidelijker gebieden zal worden verdrongen. K/G is iets meer geripuariseerd en verhoogduitst dan K/W, terwijl K/K als een normale Ripuarisch-Hoogduitse tekst kan worden beschouwd, waarin nog residuen van de oorspronkelijke Middelnederlandse versie *A-K zijn overgebleven.

De nu volgende uiteenzetting steunt op een onderzoek van microfilms van de drukken G/DH, A/BR, A/M, K/W, K/G en K/K evenals van de facsimile-uitgave van G/L door M. Nijhoff.

1. Een verantwoording van het stemma is te vinden in mijn artikelen: 1. *Die „niederdeutschen“ Fassungen des Lanseloet van Denemerken* (Festschrift für Gerhard Cordes, deel 1, Neumünster 1973, 61-73), 2. *Die Holzschnitte in den Drucken des Lanseloet van Denemerken* (Niederdeutsche Beiträge, Festschrift für Felix Wortmann, Köln-Wien 1976, 216-234).

	G/L (en G/DH)	A/BR	A/M	K/W	K/G	K/K
I	1 Links Lanseloet, rechts Sandrijn, midden eghelentyer a1r	1 Links ridder te paard, rechts Sandrijn, midden fontein	1 Links ridder te paard, rechts Sandrijn, midden fontein a1r	1	1 Ridder te paard, met vaandel	1 a1r
II	2 Herhaling van 1 a1v	2 Herhaling van 1	2 Herhaling van 1 a1v			
III	3 Links moeder en Sandrijn voor slaapkamerdeur, rechts Lanseloet op bed a6v	3 Links moeder en Sandrijn voor slaapkamerdeur, rechts Lanseloet op bed	3 Links man en vrouw, rechts scène met bedelaar a6r	2	2 Midden man en vrouw op bed, links vrouw met kruik, rechts luisteraar achter gordijn Sierlijst a6r	2 a6r
IV	4 en G/DH Links beneden Sandrijn, rechts ridder te paard, midden beek b3r	LACUNE	4 Herhaling van 1 b2r	3	3 Herhaling van 1	3 b2r
V				4	4 Burcht	4 b5r c1r
VI		4 Drukkersmerk A. van Berghen (Antwerpse burcht)	5 Drukkersmerk W. Vorsterman (dubbele adelaar met Antwerps wapen) c6v	5 Drukkersmerk J. Koelhoff (griffioen en leeuw met Keuls wapen + ik)	5 Drukkersmerk H. von Neuss (griffioen en leeuw met Keuls wapen) d4v	5 Drukkersmerk H. von Neuss (dubbele adelaar met Keuls wapen) d4v

In de tabel heb ik de bladzijden van de drukken waarop de afbeeldingen voorkomen (a 1r enz.) aangegeven, voor zo ver die duidelijk uit mijn hulpmiddelen konden worden afgeleid. Enkele houtsneden zijn niet oorspronkelijk voor een Lanseloet-druk vervaardigd, maar hebben aanvankelijk als illustratiemateriaal voor een vroeger verschenen boek met een andere inhoud gefungeerd. Deze zijn in de tabel door vette omlijsting van hun vakje gekenmerkt.

De houtsneden kunnen over zes plaatsen in de teksten verdeeld worden :

- I = De titelbladzijde ; d.i. wel in alle gevallen blad 1 recto van de eerste katern, onder een titel.
- II = Een bladzijde zonder tekst tussen de titelpagina en het begin van de eigenlijke tekst.
- III = De plaats tussen de dialoog waarin Lanseloet er door zijn moeder toe wordt overgehaald, in zijn kamer op Sanderijn te wachten en de dialoog waarin Sanderijn door Lanseloets moeder ervan wordt overtuigd naar Lanseloet toe te gaan ; d.i. in G/L tussen de verzen 248 en 249.
- IV = De plaats tussen Sanderijns klacht over haar verleiding door Lanseloet en haar ontmoeting met de ridder, d.i. in G/L tussen de verzen 341 en 342.
- V = De plaats tussen de dialoog Sanderijn-ridder en Lanseloets eerste klacht over het verlies van Sanderijn, d.i. in K/G tussen de verzen 498 en 499.
- VI = De laatste bedrukte bladzijde na de tekst (drukkersmerk).

Er is dus een concentratie van de illustraties in de eerste helft van de boekjes vast te stellen. Dit is een bekend verschijnsel, dat in de meeste geïllustreerde vroege drukken optreedt.

Hoewel er duidelijke overeenkomsten in de houtsneden van alle drukken zijn, vallen deze toch in drie groepen uit elkaar, die samenvallen met de plaatsen van ontstaan Gouda, Antwerpen en Keulen. Van de Goudse drukken heeft G/L drie afbeeldingen. De eerste verschijnt tweemaal, en wel op de plaatsen I en II ; vervolgens staat er een afbeelding op plaats III en een op plaats IV. Het fragment G/DH bevat op de rectozijde, die met plaats IV in G/L overeenstemt, dezelfde houtsnede als G/L.

G/L 1 en 2 vertonen links Lanseloet, rechts Sanderijn, in het midden een kleine boom, die wel identiek is met de *eghelentyer* van vers 17, waaronder de eerste ontmoeting plaatsheeft. Een muur vormt de achtergrond, vooraan links zit een hond (fig. 1). Deze afbeelding is verreweg de bekendste uit de gehele Lanseloet-

iconografie; ze is in talrijke moderne uitgaven en handboeken van literatuurgeschiedenis afgedrukt².

G/L 3 vult bijna een bladzijde (boven de houtsnede staan drie verzen). De afbeelding bestaat uit twee delen: links staan Sanderijn en Lanseloets moeder voor de deur van Lanseloets kamer, rechts ligt Lanseloet op zijn bed te wachten.

G/L 4 en G/DH vullen een volledige bladzijde. Beneden links staat Sanderijn, in het midden rechts zit de ridder op zijn paard. Hij heeft zijn jachthoren in de hand en is vergezeld van twee hazewinden. Beide hoofdfiguren zijn door een beekje gescheiden, dat door een parkachtig landschap stroomt. In de lucht zweeft een vogel (fig. 2).

De twee Antwerpse drukken hebben in tegenstelling met G/L op het einde (plaats VI) een drukkersmerk. Verder kan men aannemen dat ze ook beide op plaats IV dezelfde afbeelding hebben gehad als op plaats I en II; in de fragmentarische druk A'/BR is plaats IV echter niet bewaard.

A/BR 1 en 2 (plaats I en II) vertonen links de ridder te paard, rechts Sanderijn. In het midden staat een fontein. Boven de ridder vliegt een vogel. A/M 1 en 2 (plaats I en II) is een andere, maar zeer sterk daarop gelijkende houtsnede, die juist dezelfde afbeelding bevat. Deze wordt als nr. 4 op plaats IV, die als gezegd in A/BR ontbreekt, nog eens herhaald (fig. 3). A/BR moet hier eveneens een herhaling van 1 en 2 gehad hebben, want die houtsnede beeldt uit wat er op plaats IV gebeurt. Sterk vergrofd en in spiegelbeeld staat deze scène eveneens op de titelbladzijde van een veel jongere druk (1666) van Martinus Verhulst, eveneens uit Antwerpen.

A/BR 3 (plaats III) bevat op minder dan een halve bladzijde een afbeelding van dezelfde dubbele scène als de grotere houtsnede G/L 3: links Lanseloets moeder en Sanderijn, rechts Lanseloet op zijn bed. A/M heeft op deze plaats een houtsnede die met het Lanseloet-verhaal geen uitstaans heeft: links staan een vrouw en een man; rechts steekt een kreupele geknielde bedelaar een bedelnap uit, waarin een vrouw een geldstuk laat vallen; drie andere personen kijken toe. Deze afbeelding moet uit een ouder werk zijn overgenomen; „Het schijnt het verhaal van den man, die als bedelaar bij zijne vrouw terugkomt”, vermoedt Leendertz³. Een oudere druk van dat verhaal, waarin deze afbeelding voorkomt, is mij echter niet bekend.

2. Een paar voorbeelden: *Dichterschap en werkelijkheid. Geïllustreerde literatuurgeschiedenis...* onder redactie van W. L. M. E. van Leeuwen. Utrecht 1951³, 36. + *De Nederlandse letterkunde in honderd schrijvers*. Den Haag-Antwerpen 1953², 20.

3. P. Leendertz Jr., *Middelnederlandsche dramatische poëzie*. Leiden z.j. (1907), XIV.

Hier beghint een seer ghenoechlike
ende amoroese historie vanden edelē
Vantfloet, en die scone Sandzjn.

Afb. 1 = G/L 1, identiek met G/L 2, ware grootte, naar facsimile-druk M. Nijhoff (1902), uit het exemplaar Dr. J. Deschamps, Leuven.

*Monnikblake
bibliotheek
te s. blig.*

ai

Afb. 2 = G/DH, identiek met G/L 4, ware grootte, uit fragment KB Den Haag 151 D 11.

**Goedat een edel ridder vder lagen baer hñ dñe
 scoone sandijne vant op die fonteyne dñe welcke
 hem seerwel behacchde ouermidts haerder schoo
 bept dat hñse nam te wijue**

**Do god wouts ende ic vaer. saghen
 Ick bidde god wt den troone
 Ende marien der maget schoone**

Afb. 3 = A/M 4, identiek met A/M 1 en 2, met dezelfde voorstelling als A/BR 1 en 2, ware grootte, uit het exemplaar Bayerische Staatsbibliothek München Rar. 990.

Op het einde hebben beide Antwerpse drukken een signet, dat telkens een volledige bladzijde beslaat. In A/BR is het een afbeelding van de Antwerpse burcht : uit de torens steken vier vlaggen. Adriaen van Berghen⁴ is niet de eerste die een afbeelding van deze burcht als drukkersmerk heeft gebruikt ; Gheraert Leeu († 1492) had dat in zijn Antwerpse tijd ook al gedaan⁵. Het door Willem Vorsterman in A/M gebruikte signet is een gekroonde dubbele adelaar, die op de borst een horizontaal gedeeld wapenschild draagt, waarvan de bovenste helft op zijn beurt een dubbele adelaar bevat en de onderste de Antwerpse burcht. Dit drukkersmerk is ook in andere drukken van Willem Vorsterman overgeleverd, o.a. in de bekende met de Historie van Mariken van Nieuweghen⁶.

De drie Keulse drukken bevatten op het signet na dezelfde afbeeldingen. Deze zijn verdeeld over de plaatsen I, III, IV, V en VI. Plaats II is dus in tegenstelling met de Goudse en Antwerpse drukken niet bezet, terwijl het omgekeerd een eigenaardigheid van de Keulse drukken is dat er een afbeelding op plaats V staat. De derde houtsnede, op plaats IV, is een herhaling van de eerste. Alle Keulse houtsneden hebben gemeen dat ze niet oorspronkelijk voor een Lanseloet-uitgave werden vervaardigd. In K/K zijn de afbeeldingen met de hand gekleurd, in de twee andere drukken niet.

Bij het identificeren van de houtsneden in de Keulse drukken beschikte ik over uitstekende hulpmiddelen, waarvan het voorname deel 8 van het grote werk van Albert Schramm was : *Der Bilderschmuck der Frühdrucke 8 : Die Kölner Drucker*. Leipzig 1924. Andere hulpmiddelen waren o.a. : Paul Heitz-Otto Zaretsky, *Die Kölner Büchermarken bis Anfang des XVII. Jahrhunderts*. Strassburg 1898 ; Ernst Weil, *Die deutschen Druckerzeichen des XV. Jahrhunderts*. München 1924. Het is jammer dat de Nederlandse incunabel- en postincunabelkunde niet over een tegenhanger van Schramm beschikt, waardoor het mogelijk zou zijn geweest, meer te zeggen over A/BR 4 en vooral A/M 3.

4. Andere door Adriaen van Berghen gebruikte signetten staan bij G. van Havre, *Marques typographiques des imprimeurs et libraires anversoïis*, Antwerpen 1883, I, 61 en in de catalogus *De vijfhonderdste verjaring van de boekdrukkunst in de Nederlanden*, Koninklijke Bibliotheek Brussel 1973, 527.

5. Afbeeldingen bij Van Havre I, 251 en in *De vijfhonderdste verjaring...* 289. Vgl. ook de beschrijvingen bij W. M. Conway, *The woodcutters of the Netherlands in the fifteenth century*. Cambridge 1884 (fotomechanische herdruk Hildesheim-Nieuwkoop 1961), 64.

6. Afbeeldingen in de facsimile-uitgave *Mariken van Nieuweghen...* onder de leiding van A. L. Verhofstede, Antwerpen 1951², 130 en in *Naar de letter 1 - Mariken van Nieuweghen*. Tentoonstelling (1 mei - 1 juli 1968) Instituut De Vooy, Utrecht, 13. Andere door Vorsterman gebruikte signetten met dubbele adelaar bij Van Havre II, 1884, 379-384.

K 1 en 3 (plaats I en IV) beelden een geharnaste ridder te paard uit met een vaandel in de hand. Deze afbeelding is identiek met Schramm 758, d.w.z. het gaat om een houtsnede die in de uitgave der *Cronica van der hilliger Stat van Coellen* uit 1499 door Koelhoff de Jongere de ruiter-krijger Trebeta voorstelt. Koelhoff heeft door zijn publikatie van de Keulse kroniek moeilijkheden met de censuur gekregen, die van die aard waren dat hij spoedig daarop zijn drukkersactiviteit moest staken⁷. Daaruit kan worden afgeleid dat, daar K/W nog uit de drukkerij van Koelhoff stamt, deze druk nog in het jaar 1499 of ten laatste in 1500 is verschenen.

K 2 (plaats III) is een afbeelding van halve bladzijde. Zij vertoont een slaapkamer, waarin een man en een vrouw op de rand van het bed zittend een gesprek voeren. Rechts achter een gordijn staat een luisteraar, links in de deuropening een jonge vrouw met een kruik in de hand. De bladzijde bevat verder nog vijf verzen tekst. In K/W zijn tekst en afbeelding in sierlijsten gevat, die planten- en vogelmotieven bevatten⁸, in K/G en K/K ontbreekt deze versiering en is de bladzijde slechts gedeeltelijk gevuld.

In de inleiding van zijn uitgave van de fragmenten van de tweede druk der Keulse klucht *Stynchyn van der Krone* heeft Rudolf Juchhoff⁹ in 1968 erop gewezen dat deze afbeelding „genau die Eingangsszene von Stynchen van der Krone schildert: Stynchen in ihrer Kammer mit dem Oberländer und dem Lauscher hinter dem Vorhang”. Van deze klucht zijn twee drukken bekend, de eerste volledig, de tweede fragmentarisch. Onze houtsnede moet het eerst zijn gebruikt in de verloren eerste katern van de tweede druk, die omstreeks 1492 bij Koelhoff verscheen.

K 4 (plaats V) stelt een burcht voor. Deze is eveneens afgedrukt bij Schramm 88. Deze houtsnede werd het eerst gebruikt als stadszicht in Rolevincks *Fasciculus temporum*, waarvan de eerste druk in 1474 bij Arnold Therhoernen in Keulen verscheen¹⁰. Dit

7. Heitz-Zaretsky, XVI. Dat het ophouden van Koelhoffs drukkersactiviteit een gevolg van de censuur zou zijn geweest, wordt de laatste tijd betwijfeld: vgl. S. Corsten, *Die Blütezeit des Kölner Buchdrucks*. Rheinische Vierteljahrsblätter 40 (1976), 130-149.

8. De rechter lijst is identiek met Schramm 756, die in Koelhoffs *Chronik* werd gebruikt.

9. *Stynchyn van der Krone. Faksimile des Bruchstücks der zweiten Ausgabe (Koelhof um 1492)*. Mit einer Einleitung herausgegeben von R. Juchhoff. Köln 1968, 12. Deze druk bevat als aanhangsel een facsimile van K 2 naar K/W.

10. P. Norrenberg, *Kölnisches Literaturleben im ersten Viertel des sechzehnten Jahrhunderts*, Viersen 1873, 34 meent dat de houtsnede daar gediend zou hebben „Ninive zu versinnbildlichen”. Bij Schramm zijn echter de voorstelling van Ninive en het in K afgebeelde stadsgezicht twee verschillende houtsneden met de nummers 87 en 88.

werk bevat verscheidene houtsneden die of waarvan nabootsingen later weer in Koelhoffs Kroniek opduiken ¹¹.

K/W 5 (plaats VI) is een bekend signet dat reeds door de oudere Koelhoff werd gebruikt. Het stelt het Keulse stadswapen voor, dat links door een griffioen en rechts door een leeuw wordt vastgehouden. Boven links staat een *i*, boven rechts een *k*, dat zijn de initialen van Johannes Koelhoff de Oudere en de Jongere. Afbeeldingen van deze houtsnede staan bij Schramm 301 en Weil 56. Een signet dat hier heel sterk op lijkt en eveneens door de twee Koelhoffs werd gebruikt (hier ontbreken de 17 vlammen in de onderste helft van het schild), is afgedrukt bij Heitz-Zaretzky 4, Schramm 838 en Weil 55.

K/G 5 (plaats VI) is op één belangrijk detail na identiek met K/W 5: de initialen *i k* zijn weggesneden; overigens is de houtsnede blijkbaar door veelvuldig gebruik tussen deze twee drukken in erg aan sleet onderhevig geweest. Deze vaststellingen stemmen overeen met wat Hartmut Harthausen in zijn studie over de Keulse drukker Heinrich von Neuss heeft geconstateerd, die na de terugtrekking van Koelhoff uit het drukkersbedrijf met diens materiaal werkte: „Heinrich von Neuss wandelte das alte Signet für seine Zwecke ab, indem er die Initialen *i k* entfernte” ¹². Daar de houtsnede in K/G „noch nicht den grossen Ausbruch in der linken oberen Ecke aufweist, können wir den Druck mit hoher Wahrscheinlichkeit in das Jahr 1508 datieren” ¹³.

K/K 5 (plaats VI) is een signet dat Heinrich von Neuss van 1510 af gebruikte ¹⁴. Het stelt een dubbele adelaar met het Keulse wapen op de borst voor. Heinrich von Neuss heeft het niet zelf laten vervaardigen, want Koelhoff had het vroeger al gebruikt. Er staan afbeeldingen van bij Schramm 829 en Weil 61; in spiegelbeeld komt het ook bij Heitz-Zaretzky 6 voor.

De interne verschillen binnen de afzonderlijke overleveringsgroepen zijn aan twee elkaar aanvullende oorzaken toe te schrijven. Ten eerste hebben de vervaardigers van de jongere drukken het zich bij de illustratie van hun produkten gemakkelijker gemaakt dan hun voorgangers. Dat is het geval bij A/M 3, waar een houtsnede uit de voorraad van Willem Vorsterman die met de geschiedenis van Lanseloet geen uitstaans heeft, in de tekst werd geplaatst om de verdeling van die tekst in de legger over de

11. Vgl. de bespreking op blz. 12-13 bij Schramm. Als deze volledig is, komt K4 zelf niet in de Chronik voor.

12. H. Harthausen, *Der Kölner Buchdrucker Heinrich von Neuss*. Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein 171 (1969), 81-174 (citaat blz. 106). Ook separaat, Köln 1970.

13. Harthausen, 122.

14. Harthausen, 106.

afzonderlijke bladzijden van het boekje te kunnen bewaren. Een ander voorbeeld vormen K/G en K/K 2, waar door het weglaten van de sierlijsten bladzijde a 6r er maar schraal uitziet. De tweede oorzaak is dat de drukkersmerken aan het einde naar de drukkerij of naar de fase in de geschiedenis van een drukkerij telkens veranderen. Dat geldt doorlopend voor plaats VI.

Veel belangrijker dan de interne verschillen in de afzonderlijke groepen zijn die tussen de drie groepen als geheel. Deze zijn uitsluitend aan de eerste oorzaak toe te schrijven, d.w.z. de jongere drukkers maken het zich bij de illustratie gemakkelijker dan de oudere.

Het feit dat de meerderheid der afbeeldingen op corresponderende plaatsen in de drie groepen staat, doet ons a priori een zekere samenhang tussen Gouda, Antwerpen en Keulen aannemen. Daar elk van de drie groepen in het stemma door hogerliggende knopen met de twee andere verbonden is, kan men voor elk van de drie de hypothese opstellen dat haar iconografie de oorspronkelijke is (X) en die van de twee andere daaruit afgeleid moeten worden, en wel tweemaal direkt als Y1 en Y2 of eenmaal direkt als Y en eenmaal indirekt als Z. Daarnaast is natuurlijk de minder aantrekkelijke hypothese mogelijk dat met de verloren drukken ook illustraties verloren zijn gegaan, waardoor een reconstructie van de iconografische overlevering in zijn geheel of gedeeltelijk onmogelijk zou worden. Het is echter mogelijk aan te tonen dat we over de elementen voor een volledige reconstructie beschikken; de afhankelijkheidsverhouding is: $X = G \rightarrow Y = A \rightarrow Z = K$.

De drie houtsneden in G hebben telkens betrekking op het deel van het verhaal dat onmiddellijk volgt: 1/2 op de ontmoeting Lanseloet-Sanderijn onder de *eghelentyer*, waarmee het stuk begint, 3 op de dialoog moeder-Sanderijn (deze houtsnede, die twee scènes bevat, verwijst tegelijk terug naar de raad die de moeder juist daarvoor aan Lanseloet had gegeven, om in zijn kamer te wachten), 4 op de ontmoeting Sanderijn-ridder. Op grond van plaats III kunnen we in de overleveringsstreng A de druk A/BR voor oorspronkelijker houden dan A/M. We kunnen verder aannemen dat A/BR op plaats IV ook de afbeelding 1/2 heeft gehad, die hier wat de thematiek betreft op zijn plaats staat. De constatering die we in verband met G 1/2 deden, namelijk dat deze afbeelding betrekking heeft op de scène die onmiddellijk volgt, geldt niet voor de plaatsen A I en II. De houtsneden A I, II en IV zijn een contaminatie van de afbeeldingen G I/II enerzijds en IV anderzijds. Zoals in G/L 1 is de uitbeelding vertikaal in tweeën gedeeld, en wel in G/L door de *eghelentyer*, in A door de zuilvorm van de

fontein. Rechts bevindt zich telkens Sanderijn, staande en naar binnen blikkend, links een mannelijke hoofdfiguur. In G/L is deze weliswaar de staande Lanseloet en in A de ridder op een paard, maar beide mannen kijken naar binnen, dragen een platte ronde hoed met grote veren en zijn door een hond begeleid, die zich in de hoek beneden links bevindt. Dat A I, II, IV ook overeenkomsten met G IV vertonen is, aangezien zij dezelfde inhoud hebben, vanzelfsprekend. Als men daarvan uitgaat, vallen eigenlijk de verschillen sterker op: de schikking is in G sterk afwijkend en vooral heeft de scène in A zijn specifiek jachtkarakter verloren: de ridder draagt geen horen meer en hij rijdt niet meer door een arcadisch bos met een beek, maar bevindt zich buiten een bosland-schap bij een fontein. De vervanging van een beek door een fontein, die een wezenlijk element van de contaminatie is, was mogelijk door de betekenisveelheid van het woord *fonteine*, dat zowel door Sanderijn (H, v. 360) als door de ridder (v. 385) wordt gebruikt ter aanduiding van de plaats waar zij naar toe gaan. Op die betekenisveelheid heeft onlangs in de feestbundel voor Van Es Kazemier nog de aandacht gevestigd¹⁵. Doordat de ridder in A zijn kenmerken van jager heeft verloren, kan hij er niet alleen op plaats IV zichzelf vertegenwoordigen, maar bovendien in het begin van het verhaal als plaatsvervanger voor Lanseloet fungeren.

De (Antwerpse) drukker, die het eerst op het idee kwam, de afbeeldingen G I/II en IV in elkaar te verwerken en het resultaat van die verwerking driemaal te gebruiken, kon met minder moeite dan zijn Goudse collega een rijker geïllustreerde druk op de markt brengen: hij hoefde slechts twee in plaats van drie houtsneden te laten vervaardigen (de andere was A III) en hij kon toch, door op het einde ook nog zijn drukkersmerk op te nemen, een boekje met vijf in plaats van vier illustraties van de pers laten komen.

Als deze redenering juist is, moeten we voor de druk die door de stemmaknoop tussen O en G/L wordt gerepresenteerd, aannemen dat hij dezelfde afbeeldingen bevatte als de streng G. Omgekeerd postuleert het aangenomene voor de knoop *A, waarop A/BR en A/M teruggaan, de aangevulde iconografie van A/BR. Dat geldt zelfs voor het signet, zoals dadelijk zal blijken. Over de illustraties van de Keulse knoop tussen K/W, K/G en K/K weten we bijna alles. De enige onbekende is hier of het signet, dat hetzelfde als dat van K/W en K/G moet zijn geweest, de initialen *i k* bevatte of niet. Tenslotte is nog de vraag te beantwoorden welke illustra-

15. G. Kazemier, *Lanseloet van Denemerken*. Taal- en letterkundig gastenboek voor Prof. Dr. G. A. van Es. Groningen 1975, 229-236.

ties de druk bevatte, die door de knoop *A-K wordt gerepresenteerd.

De vervanging van de afbeeldingen der Goudse reeks door die van de Antwerpse moet op deze plaats al zijn doorgevoerd¹⁶. Wanneer wij dat aannemen, kunnen wij namelijk niet alleen de illustraties van de Antwerpse, maar ook die van de Keulse drukken verklaren.

In tegenstelling met Willem Vorsterman, die zich permitteerde op plaats III in A/M een willekeurig plaatje in te lassen, heeft J. Koelhoff de Jongere zich bij de keuze van zijn afbeeldingen door duidelijke associaties laten leiden. Hij heeft daarbij een zeker persoonlijk initiatief aan de dag gelegd. De vulling van de plaatsen I en IV in K kan slechts uit A en niet uit G worden verklaard, omdat een ridder te paard in G weliswaar op plaats IV, maar niet op plaats I verschijnt, terwijl hij in A op beide plaatsen aangetroffen wordt. Slechts door het aannemen van de voorstelling van A als tussenschakel tussen G en K wordt het voorkomen van de ruiters-krijger Trebata op de titelbladzijde van de Keulse drukken begrijpelijk¹⁷. Ook op plaats III heeft Koelhoff de houtsnede op grond van een associatie geplaatst: hier heeft hij een slaapkamerscène gekozen. Dat A zoals G een slaapkamerscène bevatte, en wel een die op de tekst zelf betrekking had, bewijst A/BR 3.

Interessant is het geval 4 op plaats V. De voorstelling van de burcht heeft betrekking op de tekst die onmiddellijk voorafgaat. Hier nodigt de ridder Sanderijn uit, samen met hem naar zijn hof te gaan: *Nu gaen wyr tzo samen tzo mynen boue* (K/W 495). Van een slot of burcht is hier niet uitdrukkelijk sprake, maar dat we ons dat eronder moeten voorstellen, blijkt uit een vroegere plaats in dezelfde dialoog, waar de ridder zegt (K/W 421): *Nu coemt met myr in dat casteel*. Koelhoff heeft door de opneming van de kleine houtsnede met de burcht zichzelf moeilijkheden aangedaan, omdat hij op die manier op het einde te weinig plaats had, die hij dan moest terugwinnen door het opgeven van het principe van één vers per regel. Hij moet dus wel een bijzondere reden gehad hebben om de voorstelling van de burcht op te nemen. Die reden is m.i. geweest dat er niet alleen in de tekst van een kasteel sprake was, maar dat er bovendien in zijn legger een voorstelling van een burcht voorkwam, wat zich zeer goed met Koelhoff's associatieve werkwijze laat verbinden. In A kan er

16. Dit kan natuurlijk ook al gebeurd zijn tussen deze en de erboven liggende knoop.

17. Dat plaats II in de Keulse drukken niet bezet is, hangt wel met hun goedkope opmaak samen.

echter alleen op die plaats een burcht hebben gestaan waar A/BR er een bevat, d.w.z. op het einde, als drukkersmerk. Koelhoff heeft dus m.i. deze voorstelling met de tekstplaats vers 495 verbonden; daardoor kon hij de burchtvoorstelling van zijn legger in zijn eigen druk redden en had hij bovendien de kans om op het einde zijn eigen signet te gebruiken.

Deze opvatting impliceert dat de druk die Koelhoff als legger gebruikte, uit de drukkerij van Gheraert Leeu stamde, en wel uit de tijd na de verplaatsing van diens activiteit van Gouda naar Antwerpen, die in 1487 plaatshad. Zoals gezegd heeft Leeu in zijn Antwerpse tijd een afbeelding van de Antwerpse burcht als signet gebruikt. Betrekkingen tussen de drukkerij van Leeu en Koelhoff zijn al lang bekend: in 1490 heeft Koelhoff de Oudere de houtblokken met de afbeeldingen bij zijn uitgave van de *Historia septem sapientium Romae* uit de drukkerij van Leeu ontleend¹⁸. We besluiten met een pikant detail: Gheraert Leeu, die aanvankelijk in Gouda, de plaats van ontstaan van de drukken G/L en G/DH werkte, heeft waarschijnlijk vier van deze elf houtsneden overgenomen van Govert van Ghemen, de drukker van G/L en G/DH¹⁹. Uit tekstkritiek en iconografische vergelijking blijkt een samenhang tussen de drukken uit Gouda, Antwerpen en Keulen. Wat zich daarachter verbergt is de figuur van Gheraert Leeu, een van de belangrijkste drukkers van incunabelen in de volkstaal.

18. Conway, 58. Volgens F. Geldner, *Die deutschen Inkunabeldrucker, ein Handbuch der deutschen Buchdrucker des XV. Jahrhunderts nach Druckorten*, I, Stuttgart 1968, 93, was de uitlenende drukker Claes Leeu. Dat maakt echter geen verschil, want Claes Leeu is of een broer van Gheraert, die in diens drukkerij heeft gewerkt, of hij is identiek met Gheraert Leeu. Vgl. de catalogus *De vijfhonderdste verjaring...*, 286.

19. Dit besluit mag men trekken indien de Goudse anonieme drukker van wie de houtblokken stammen, Govert van Ghemen geweest is, zoals M. F. A. G. Campbell, *Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle*, Den Haag 1874, 952 aanneemt. Conway houdt hem voor Gotfried van Os, die vaak met Govert van Ghemen geïdentificeerd wordt. Hij neemt verder aan dat deze druk ouder is dan Leeus uitgave van ca. 1482, wat op grond van Campbells gegevens over de titelpagina van de anonieme druk gerechtvaardigd blijkt te zijn. De catalogus *De vijfhonderdste verjaring...* draait deze chronologische verhouding om.